

Міністерство освіти і науки України
Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка
Факультет спеціальної освіти, психології і соціальної роботи
Кафедра спеціальної та інклюзивної освіти

Дипломна робота
магістра

з теми: **«ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГІЧНА ДОПОМОГА БАТЬКАМ, ЯКІ
ВИХОВУЮТЬ ДИТИНУ З ОСОБЛИВИМИ ОСВІТНІМИ
ПОТРЕБАМИ»**

Виконала: студентка 2 курсу
групи SoO1-M21z
спеціальності
016 Спеціальна освіта
за освітньо-професійною
програмою Спеціальна освіта
(Олігофренопедагогіка)
Кривчук Ірина Борисівна

Керівник:
Дідик Н.М.,
кандидат психологічних наук,
доцент кафедри спеціальної та
інклюзивної освіти

Рецензент:
Логвіна О.А.,
кандидат психологічних наук,
доцент кафедри загальної та
практичної психології

ЗМІСТ

ВСТУП.....	4
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНЕ ВИВЧЕННЯ ПРОБЛЕМИ ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГІЧНОЇ ДОПОМОГИ БАТЬКАМ, ЯКІ ВИХОВУЮТЬ ДИТИНУ З ОСОБЛИВИМИ ОСВІТНІМИ ПОТРЕБАМИ.....	8
1.1. Психологічні особливості батьків, які виховують дитину з особливими освітніми потребами.....	8
1.2. Особливості психологічного супроводу батьків дітей з особливими освітніми потребами.....	21
1.3. Педагогічна допомога батькам дітей з особливими освітніми потребами.....	32
Висновки до розділу 1.....	44
РОЗДІЛ 2. ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОБЛЕМИ ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГІЧНОЇ ДОПОМОГИ БАТЬКАМ, ЯКІ ВИХОВУЮТЬ ДИТИНУ З ОСОБЛИВИМИ ОСВІТНІМИ ПОТРЕБАМИ.....	46
2.1. Експериментальне вивчення якості життя батьків дітей з особливими освітніми потребами.....	46
2.2. Програма психолого-педагогічної допомоги батькам, які виховують дитину з особливими освітніми потребами.....	61
Висновки до розділу 2.....	87
ВИСНОВКИ.....	89
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	95
ДОДАТКИ.....	105

Умовні скорочення:

ООП – особливі освітні потреби

РСА – розлади спектру аутизму

ВСТУП

Сьогодні в Україні спостерігається відсутність чіткої і сформованої психологічної допомоги батькам дітей з особливими освітніми потребами. Разом з тим, через складну сімейну ситуацію, пов'язану з народженням дитини з ООП, батьки переживають складні психоемоційні стани та потребують значної психолого-педагогічної підтримки.

Народження дитини з порушенням психофізичного розвитку є стресом для родини. Ця приголомшлива новина і рішення, які сім'я змушена приймати у зв'язку із психофізичними порушеннями дитини, створюють чимало викликів для стосунків у парі. Одні родини гуртуються довкола розв'язання проблем, пов'язаних із доглядом та навчанням дитини, інші опиняються у психологічно нестерпних умовах й розлучаються.

Сім'ї, які виховують дітей з ООП, живуть під вантажем багатьох проблем, не кожна мати чи батько здатні прийняти хворобу дитини, адекватно на неї реагувати, вирішувати постійні проблеми. Пролонгована психотравмуюча ситуація негативно впливає на психіку батьків і ускладнює їхнє ставлення до дитини. Когось з батьків трагічність ситуації ламає.

Разом з тим, особистісні якості батьків визначають можливість соціалізації дітей з ООП і адаптацію їх до життя, впливають на майбутнє. Гармонійна сімейна атмосфера для дитини з ООП є для неї корекційним середовищем. Психолого-педагогічна підтримка батьків є життєво необхідною, тому що саме від батьків та їх внеску у процес виховання та навчання залежить повноцінний розвиток дітей з ООП.

Вітчизняна традиція допомоги дітям з ООП зосереджена передусім на самій дитині, коли сім'я залишається лише ресурсом, умовою чи ж перепоною. Такий підхід до сім'ї В.Р. Шмідт називає інструментальним. У роботах вітчизняних і зарубіжних дослідників М. Боришевського, Г. Варги, В. Гарбузова, Т. Говорун, Е. Ейдемілера, О. Захарова, О. Співаковської, О. Шарган, Т. Яценко та інших переконливо показано залежність формування

особистості дитини від стилю виховання в родині, батьківського ставлення до дитини, способів родинного спілкування.

В Україні ще досі не має системної програми підтримки батьків, які стикаються з питаннями навчання та виховання дітей з ООП. Поки існують елементи психологічної та методичної підтримки, як частина посадових обов'язків у фахівців інклюзивно-ресурсних центрів, асистентів вчителів, асистентів вихователів, фахівців спеціальної освіти та практичних психологів освітніх закладів [25, с. 90].

Вплив народження дитини з порушеннями психофізичного розвитку на психоемоційний стан та адаптацію батьків досліджено такими авторами: Н. Бастун, Р. Кравченко, А. Кравцова, К. Островська, М. Радченко, М. Сварник, Л. Шипіцина та ін. Особливості психологічної допомоги батькам, які виховують дитину з особливими освітніми потребами, вивчали: О. О. Близнюк, О. О. Буковська, В.В. Гузь, Н.В. Гузь, Д. В. Зайцев, Г. В. Кукура, А. М. Кравцова, О. М. Мохнач, В.В. Ткачова та ін. Теорія й методика соціально- психологічної роботи з сім'єю, яка виховує дитину з обмеженими можливостями розвитку досліджувалась багатьма авторами: І. Іванова, І. Коробейников, А. Маллер, І. Мамайчук, В. Мартинов, О. Мастюкова, Г. Мішина, К. Островська, Н. Фінні, Л. Ханзерук, Д. Шульженко та ін. Проблема співпраці фахівців з батьками у корекційній педагогіці деякі аспекти цієї проблеми розкриті у дослідженнях Л. Вавіної, А. Висоцької, Т. Дегтяренко, Т. Ілляшенко, С. Коноплястої, С. Миронової, Ю. Рібцун, М. Рождественської, О. Романенко, Л. Ханзерук, О. Чеботарьової, А. Шевцова, Д. Шульженко та ін.

К.О. Глушенко зауважує, що багаторічний досвід роботи з родинами, які виховують дітей з комплексними порушеннями розвитку і терапевтична практика підтверджують думку про те, що більшість корекційно-педагогічних і психологічних послуг орієнтовані переважно на самих дітей, або мам дітей з ООП [19]. Тоді як труднощі, з якими зустрічається сім'я

(хронічний стрес, надмірні навантаження, відсутність підтримки), стосуються усієї сімейної системи.

Тому, проблема психолого-педагогічної підтримки батьків, які виховують дитину з ООП є досить актуальною та малодослідженою. Це стало темою нашого дослідження *«Психолого-педагогічна допомога батькам, які виховують дитину з особливими освітніми потребами»*

Об'єкт дослідження – процес психолого-педагогічної підтримки батьків, які виховують дитину з ООП.

Предмет дослідження – форми і методи психолого-педагогічної допомоги батькам, які виховують дитину з ООП.

Мета дослідження – вивчити особливості психолого-педагогічної допомоги батькам, які виховують дитину з ООП.

Завдання дослідження:

1. Проаналізувати особливості батьків, які виховують дитину з особливими освітніми потребами.
2. Розкрити особливості психологічного супроводу батьків дітей з ООП.
3. Проаналізувати педагогічну допомогу батькам дітей з ООП.
4. Експериментально вивчити якість життя батьків дітей з ООП у різних соціальних сферах.
5. Запропонувати програму психолого-педагогічної допомоги батькам, які виховують дитину з ООП.

Методи дослідження: аналіз, синтез та узагальнення психолого-педагогічної літератури, адаптована анкета «Якість життя сім'ї, яка виховує дитину з РСА» (авторська анкета Н. Столярик), тренінговий метод з батьками.

Теоретичне значення роботи: теоретичні напрацювання проблеми психолого-педагогічної допомоги батькам, які виховують дитину з ООП можуть бути основою для подальших наукових досліджень цієї проблеми і написання відповідних наукових статей.

Практичне значення роботи: отримані результати апробації програми можуть бути використані корекційними педагогами, психологами для психолого-педагогічної допомоги батькам, які виховують дитину з ООП.

База дослідження: Комунальний заклад «Клеванська спеціальна школа №2 I-II ступенів» Рівненської обласної ради.

Апробація результатів: опубліковано одну статтю з теми дослідження:

Кривчук Н.М. Психолого-педагогічна допомога батькам, які виховують дитину з психофізичними порушеннями. *Практична психологія: сучасні реалії та перспективи*: Збірник наукових праць за матеріалами II Всеукраїнської студентської науково-практичної конференції (28 вересня 2022 року, м. Кам'янець-Подільський). Київ : КНТ, 2022. С. 76-79.

Взято участь у 3 науково-практичних конференціях: звітній науково-практичній конференції студентів та магістрантів за результатами науково-дослідної роботи у 2021 році; у II Всеукраїнській студентській науково-практичній конференції «Практична психологія: сучасні реалії та перспективи» (28 вересня 2022 року, м. Кам'янець-Подільський), у Всеукраїнській науково-практичній Інтернет конференції «Актуальні проблеми соціальної роботи: досвід і перспективи» (01 листопада 2022 року, м. Кам'янець-Подільський)

Структура роботи: вступ, два розділи, висновки, список використаних джерел (88 найменувань), двох додатків. Загальний обсяг роботи складає 102 сторінки.

ВИСНОВКИ

Теоретико-експериментальне дослідження проблеми психолого-педагогічної допомоги батькам, які виховують дитину з особливими освітніми потребами дало змогу зробити такі висновки:

1. Народження дитини з порушеннями психофізичного розвитку створює складну сімейну ситуацію, батьки у зв'язку з цим переживають важкі психоемоційні стани і потребують психолого-педагогічної підтримки. Переживання батьками кризи, пов'язаної з народженням дитини з порушеннями й прийняттям її діагнозу, проходить через кілька стадій: стадія шоку й невір'я; стадія заперечення; стадія суму та гніву; стадія реорганізації.

Найчастіше сім'ї, які виховують дітей з ООП мають такі ознаки: постійні скарги на ситуацію, саботаж реабілітаційних заходів, гіперопіка хворої дитини, наявність замкнених систем «мати-дитина», велике число соматичних скарг з боку членів сім'ї, соціальна депривація, свідоме обмеження соціальних контактів, конфліктність, відсутність організованості, суперечливість, неузгодженість вимог, що пред'являються дитині, занижена самооцінка.

Труднощами у відносинах між батьками та дитиною з ООП є: неприйняття дитини; синхронізація емоційних реакцій між батьками та дитиною з ООП; локус контролю/самоконтролю; управління негативними станами пост-діагнозу; почуття провини та/або сорому; емоційна залежність від дитини; викривлена батьківська самоефективність; культивування поведінки дитини; нереалізовані очікування; втрата відчуття часу; відсутність автономії; синдром «відкладеного» майбутнього; тягар опікуна; маніпуляції в дитячо-батьківських стосунках на користь матері.

2. Психологічний супровід сімей дітей з ООП передбачає застосування системи психологічних методів, що спрямовані на створення сприятливих психологічних умов для функціонування сім'ї та розвитку дитини з ООП незалежно від рівня її здібностей і життєвого досвіду.

Мета психологічної допомоги сім'ям з дітьми з ООП полягає в тому, щоб батьки усвідомили, що вони не самотні у своїх труднощах, поруч є достатньо кваліфіковані спеціалісти, які готові в будь-яку хвилину прийти на допомогу. Психологічний супровід такої родини, має бути спрямований на створення соціально-психологічних умов для емоційного благополуччя. Важливий аспект психологічної роботи це – розуміння самостійності у вирішенні своїх проблем, а головне мотивації до вирішення, до успіху і щасливого життя у вигляді проходження усіх стадій адаптації народження дитини з ООП

У психолого-педагогічній роботі з сім'єю, яка виховує дитину з ООП, є такі напрями: гармонізація сімейних стосунків; корекція психічного стану батьків; корекція дитячо-батьківських стосунків; допомога в адекватній оцінці фізичних і психологічних можливостей дитини; навчання батьків спеціальним корекційним і методичним прийомам, необхідним для проведення занять з дитиною в домашніх умовах; навчання матері спеціальним виховним прийомам, необхідним для корекції порушень дитини

Консультативно-корекційна допомога психолога батькам передбачає такі форми роботи: тренінгові вправи для формування почуття батьківської любові; психокорекційні вправи з матерями; групові психокорекційні заняття; письмові форми викладання проблеми (батьківські твори, щоденник); програми батьківського навчання; психологічне консультування батьків; музично-медитативні вправи, ігрові вправи.

Під час консультування батьків дітей з ООП застосовуються арттерапевтичні техніки: ізотерапія, імаготерапія, драматизація, театралізація, музикотерапія, казкотерапія, танцювально-рухова терапія, ігрова терапія, соціально-психологічні ігри з метафоричними асоціативними зображеннями; маскотерапія, лялькотерапія, пісочна терапія, фототерапія, робота з сімейними історіями та міфами, епістолярна терапія.

3. Для організації якісної підтримки, процесу навчання чи реабілітації дитини з ООП необхідною є педагогічна робота з батьками,

зокрема, методи і форми роботи, що сприятимуть підвищенню рівня їх батьківської компетентності щодо особливостей розвитку, навчання і виховання дітей з ООП, де батьки є повноцінними учасниками корекційного процесу.

Педагогічна допомога батькам, які виховують дитину з ООП, - відповідні педагогічні методи, що сприяють підвищенню батьківської компетентності щодо особливостей розвитку, навчання і виховання дітей з ООП. Основна мета навчання і виховання дітей з ООП – сімейно-соціальна адаптація. Важливими проблемами, які потребують підвищення рівня батьківської компетентності, є: сексуальне виховання учнів з ООП, профорієнтаційна підготовка і робота над навичками, що необхідні для максимально можливої самостійності та соціальної адаптації учня з ООП. У роботі з батьками можна проводити такі педагогічні методи і форми: бесіди, розповіді, консультації, лекції, диспути, семінари, батьківські збори, спільні свята, День відкритих дверей та ін.

Основна мета діяльності корекційного педагога на початковому етапі – формування в батьків адекватних уявлень про структуру порушень психофізичного розвитку дитини і про можливості її освіти та соціалізації. Наступний етап роботи – організаційний, який полягає в конструктивній діяльності, включаючи різноманітні форми педагогічної анімації при організації сімейно-побутової праці, освітніх заходів, дозвілля. Заключний етап психолого-педагогічної допомоги в умовах сім'ї – комунікативний, що передбачає допомогу у встановленні оптимальних взаємин між батьками, батьками і дітьми, іншими членами родини у сфері найближчого оточення.

4. Експериментальне дослідження показників якості життя (взаємодія з суспільними інститутами та установами, соціальна мобільність та активність, родинні стосунки та взаємодія, соціальна підтримка, стосунки з дитиною, особистісні ресурси і життєстійкість) батьків, які виховують дитину з ООП, показало, що 80% батьків високо оцінюють послуги, що надаються навчально-реабілігаційними та освітніми закладами; 70% висловлюють

схвальні відгуки про ставлення персоналу закладу до дитини з ООП; 65% говорять про наявність співпраці між закладом та сім'єю.

Лише 35% опитаних ведуть активне соціальне життя, а 30% зазначили, що не беруть жодної участі у соціальному житті. 50% зауважили, що їх активність залежна від самопочуття дитини. 70% говорять що після народження дитини їм не вистачає соціальних контактів та спілкування з близькими. На думку 65% респондентів, суспільство ставиться упереджено до дитини та усіх членів її сім'ї. 60% батьків мають змогу і бажання займатись професійною діяльністю. 70% сімей є активними учасниками спільнот батьків, які виховують дітей з ООП. Про потребу сторонньої допомоги (асистування) у час, коли вони перебувають із дітьми за межами дому зауважили 80% батьків. Лише 25% відчувають батьки себе включеними у соціальне життя, що відбувається навколо них, і чи здатні впливати вони на соціальні процеси.

95% респондентів відчувають брак часу для виконання необхідних справ. У 80% сімей є поширеними конфлікти, а 60% досліджуваних відчувають негативні емоції відносно своїх партнерів, мають низьку самооцінку та страх перед повторною вагітністю. 40% учасників низько оцінюють якість сімейного життя. 65% респондентів вважають, що народження дитини з ООП впливає на зростання потреб подружжя. 65% опитаних вважають, що основні обов'язки з догляду за дитиною покладені саме на них.

60% сімей мають достатню кількість близьких родичів, але лише 35% користуються їх допомогою. Лише 30% опитаних думають, що їх родичі розуміють їх проблеми. 80% досліджуваних вважають, що близькі люди здатні надати їм психоемоційну підтримку. Неупереджено ставляться до дитини з ООП 70% їх рідних. Лише 30% сімей розглядають підтримку близьких як важливу умову повноцінного функціонування сім'ї.

85% респондентів вважають, що соціальне середовище нав'язує стереотипи на дитину та її сім'ю, вони відчувають себе некомфортно в

громадських місцях і вважають, що суспільство упереджено ставиться до дітей з порушеннями психофізичного розвитку. 60% сімей зауважили, що часто звертаються до подій минулого, щоб знайти причину психофізичного порушення і страждають від почуття провини. 65% сімей не можуть вирішити проблеми некерованої поведінки дитини. 70% батьків часто виконують дії, які дитина може виконати самостійно. 35% респондентів застосовують ліберальний стиль виховання. 85% сімей відчують побоювання за майбутнє своєї дитини з ООП.

55% батьків страждають від надмірного відчуття тривоги без об'єктивних причин. У 65% респондентів наявні хронічні проблеми зі здоров'ям. 50% сімей з труднощами реагують на зміну ситуації. 45% сімей уникають відповідальності за прийняті рішення. 65% сімей не бачать перед собою мети. 45% батьків обирають для вирішення ситуації адиктивні стратегії поведінки. На думку 70% респондентів, їх життя взагалі не відповідає очікуванням, які були до народження дитини.

За результатами дослідження 40% учасників низько оцінюють якість сімейного життя. Розподіл середніх значень стосовно впливу сфер сімейного функціонування на якість життя сім'ї засвідчила, що найвагомішими складовими сімейного благополуччя, на думку батьків, є взаємостосунки з дитиною, потім – стосунки у подружжі, найменше – особистісні ресурси.

5. Відповідно до результатів експериментального дослідження запропоновано програму психолого-педагогічної підтримки батькам, які виховують дитину з ООП. Її завданнями є: підвищити самооцінку батьків дітей з ООП, прийняття себе; сформувати прийняття своєї дитини з ООП, розвиток у батьків емпатії та рефлексії; гармонізувати емоційні стани у батьків дітей з ООП та сформувати між ними партнерські стосунки; розвивати у батьків готовність до дій, навички самоменеджменту; підвищувати рівень стресостійкості та резильєнтності; розвивати інтернальний локус контролю та відповідальність з майбутнє своїх дітей з ООП; підвищити рівень педагогічної та психологічної компетентності

батьків стосовно особливостей навчання, виховання та психічного розвитку їх дитини з ООП.

Напрямами психолого-педагогічної роботи у програмі з сім'ями, які виховують дитину з ООП є: формування позитивного образу батьківства (батьківська самооцінка); раціональний розподіл ресурсів та участі обох батьків у процесі виховання; побудова оптимальної соціальної взаємодії; оптимізація емоційного стану; підвищення стресостійкості і резильєнтності; розвиток батьківської самоефективності.

Ефективними формами і методами психолого-педагогічної допомоги батькам, які виховують дитину з особливими освітніми потребами будуть: диспути, тренінги взаємопідтримки, соціально-психологічні ігри, арттерапія, відеотерапія, бібліотерапія, робота з інформаційними Інтернет-ресурсами. Нами апробований тренінг «Особливі діти», спрямований на підвищення самооцінки і стресостійкості батьків, зменшення у них нервово-психічної напруги, підвищення рівня педагогічної компетентності з питань виховання дитини з ООП.

Перспективами подальших досліджень проблеми психолого-педагогічної допомоги батькам, які виховують дитину з особливими освітніми потребами, є апробація запропонованої програми психолого-педагогічної програми та пошук інноваційних інтерактивних форм та методів для її оптимізації, залучення усіх членів сім'ї до взаємодії, спільні заняття з батьками і дитиною з ООП.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Айвазян Е.Б., Одинокова Г.Ю. Связь развития общения у ребенка раннего возраста с синдромом Дауна с характеристиками его семейного окружения. *Актуальные проблемы специальной психологии и коррекционной педагогики: теория и практика*. Казань, Изд-во Казан. Ун-та, 2016. Вып. 10. С. 389-392.
2. Бацура Г. Робота з батьками – дзеркало роботи педагога. *Спеціальна освіта: проблеми та перспективи* матеріали XV-ї Міжнародної науково-практичної конференції 15-16 квітня 2021 р. / за ред. О.В. Гаврилова. Кам'янець-Подільський: Видавець Ковальчук О. В., 2021. С. 21-24.
3. Білозерська І. О. Деякі аспекти формування батьківської компетентності у родинах, що мають дітей з порушеннями розвитку. *Психолого-педагогічний супровід навчання дітей з порушеннями розвитку*. К., 2010. Вип. 1. С. 32-37.
4. Бойчук Ю.Д., Казачінер О.С. Форми, методи та прийоми співпраці фахівців із батьками, які виховують дітей з особливими освітніми потребами. *Теоретичні та практичні аспекти розвитку педагогічної освіти в Україні*. Матеріали II науково-практичної конференції (м. Миколаїв, 4-5 вересня 2020 р.). Херсон : Видавництво «Молодий вчений», 2020. С. 46-51.
5. Бочар І. Дитина з Місяця. Збірка оповідань, есе, роздумів, статей про дітей та молодь з обмеженими можливостями. 2011. Київ. URL : https://issuu.com/irabochar/docs/moonchild_brochure
6. Бочелюк В. Й., Турубарова А. В. Психологія людини з обмеженими можливостями. Навч. посіб. Київ : Центр учбової літератури, 2011. 264 с.
7. Бриш К. Биндунг-психотерапия: беременность и роды. Москва : Теревинф, 2018. 192 с.
8. Бугера Ю.Ю., Брикова О.С. Особливості використання різних видів арт-терапії в роботі з батьками дітей з особливими освітніми потребами. *Спеціальна освіта: проблеми та перспективи* : матеріали XV-ї Міжнародної науково-практичної конференції 15-16 квітня 2021 р. / за ред. О.В. Гаврилова. Кам'янець-Подільський : Видавець Ковальчук О. В., 2021. С. 31-34.

9. Бугера Ю. Ю., Гевчук Н. С., Дідик Н. М. *Методи і форми соціально-реабілітаційної роботи з батьками, які виховують дитину з особливими освітніми потребами*. 2021. Вип. 17. С. 25-35.
10. Буковська О. О. Напрямки психологічної допомоги сім'ям, які виховують дитину з особливими потребами. *Вісник Чернігівського національного педагогічного університету*. Сер. : Психологічні науки. 2013. Вип. 114. С. 12-16.
11. Бутенко Н. В. Особливості роботи соціальних служб із сім'ями, які виховують дітей з інвалідністю. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Соціальна робота*. 2017. № 1 (1). С. 6-9.
12. Валько Т. Вплив батьків на формування уявлень про сім'ю у підлітків з інтелектуальними порушеннями. *Спеціальна освіта: проблеми та перспективи* матеріали XV-ї Міжнародної науковопрактичної конференції 15-16 квітня 2021 р. / за ред. О.В. Гаврилова. Кам'янець-Подільський: Видавець Ковальчук О. В., 2021. С. 38-40
13. Вержиховська О.М. Особливості розвитку та виховання розумово відсталої дитини в сім'ї. *Проблеми сучасної психології*. 2016. Випуск 33. С. 69-78.
14. Гаврильчук Л. Ю. Казкоуспіх : збірник дидактичних матеріалів. Тернопіль : Мандрівець, 2019. 80 с.
15. Галімов А.В. Соціально-педагогічна робота із сім'ями, що виховують дітей з обмеженими можливостями. *Соціально-педагогічна робота в закладах освіти інклюзивної орієнтації* : Тези доповідей VI Всеукраїнської науково-практичної конференції. Хмельницький: Хмельницький інститут соціальних технологій Університету «Україна», 2011. С. 27-30.
16. Гармаш І. В. Терапія казками. Київ : Шкільний світ, 2018. 112 с.
17. Гевчук Н.С., Дідик Н.М. Дослідження особливостей соціально-реабілітаційної роботи з сім'ями, які виховують дитину з особливими освітніми потребами. *Спеціальна освіта: проблеми та перспективи* : матеріали XV-ї Міжнародної науково-практичної конференції 15-16 квітня

- 2021 р. / за ред. О.В. Гаврилова. Кам'янець-Подільський: Видавець Ковальчук О. В., 2021. С. 60-63.
18. Глуханюк Т. Допомога психолога сім'ї, де росте дитина з порушенням інтелекту. URL : <http://www.ippo.if.ua /predmety /ocppsr /index.php? r=site/ stattya&id=76.>]
19. Глушенко К.О. Психологічні труднощі батьків при народженні дитини із порушенням розвитку. *Спеціальна освіта: проблеми та перспективи* : матеріали XV-ї Міжнародної науково-практичної конференції 15-16 квітня 2021 р. / за ред. О.В. Гаврилова. Кам'янець-Подільський: Видавець Ковальчук О. В., 2021. С. 68-71.
20. Грабовенко Н. В. Соціально-педагогічна робота з сім'ями, що виховують дітей з обмеженими фізичними можливостями, в умовах реабілітаційного центру: автореф. дис. ... на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук: 13.00.05 / К., 2008. 20 с.
21. Гуслова М. Н., Стуре Т. К. Психологическое изучение матерей, воспитывающих детей-инвалидов. *Дефектология*. 2003. № 3. С. 28-31.
22. Добровольская Т.А., Комиссарова Л.Н., Левченко И.Ю., Медведева Е.А. *Артпедагогика и арттерапия в специальном образовании*. Москва : Академия. 2001. 248 с.
23. Душка А. Л. Концепция психологической помощи семьям, которые воспитывают особых детей. *Вестник Одесского национального университета. Психология*. 2011. Том 16, выпуск 2. С. 29-36.
24. Душка А. Л. Роль сім'ї у соціалізації неповносправної дитини. *Наука і освіта*. Одеса, 2009. № 1-2. С. 48-52.
25. Івашура Н.С. Напрямки роботи з батьками підлітків з інвалідністю. *Спеціальна освіта: проблеми та перспективи* : матеріали XV-ї Міжнародної науково-практичної конференції 15-16 квітня 2021 р. / за ред. О.В. Гаврилова. Кам'янець-Подільський: Видавець Ковальчук О. В., 2021. С. 90-93.

26. Железняк Л. С. Опыт включения детей с проблемами развития в состав психотерапевтических групп. *Обзор психиатрии и мед. психологии*. 1993. № 1. С. 102–104.
27. Зайцев Д. В. Основы коррекционной педагогики: учеб.-метод. пособ. Саратов: Педагог. институт Са-ратов. гос. ун-та имени Н. Г. Чернышевского, 1999. 110 с.
28. Зак Д.Я. Психокоррекционная помощь семьям, воспитывающим ребенка с особыми жизненными потребностями. URL : <http://конференция.com.ua/pages/view/681>.
29. Закон України № 2961-IV від 09.12.2015р. «Про реабілітацію інвалідів в Україні» URL : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2961-15>.
30. Закусило О. Ю., Ольхова Н. В. Прикладні аспекти соціальної роботи із сім'ями, що мають дітей з особливими потребами. *Сучасні проблеми навчання, виховання та інклюзії людей з особливими потребами*. 2009. №6 (8). С. 76-82
31. Ильин Е. П. Эмоции и чувства. СПб.: Питер, 2001. 752 с.
32. Карсканова С. Особливості психологічного консультування батьків дитини з особливими освітніми потребами. *Спеціальна освіта: проблеми та перспективи* матеріали XV-ї Міжнародної науково-практичної конференції 15-16 квітня 2021 р. / за ред. О.В. Гаврилова. Кам'янець-Подільський: Видавець Ковальчук О. В., 2021. С. 101-104.
33. Кисляк Л.А. Проблеми адаптації сім'ї до виховання дитини з особливими потребами. *Актуальні проблеми навчання та виховання дітей з особливими потребами*. 2007. №2 (4). С. 59-66.
34. Колпакова Л. М., Мухаиметзянова Г. Н. Особенности эмоционально-личностных отношений матери и ребенка-инвалида (на примере младшего школьного возраста). *Материалы II Международного Конгресса «Молодое поколение XXI века: актуальные проблемы социально-психологического здоровья»*. Минск, 3-6 ноября: РИТМ, Социальный проект, 2003. С. 105-106.

35. Колупаєва А. А. Діти з особливими потребами та організація їх навчання: наук.-метод. посіб. Київ : Видавнича група «АТОПОЛ», 2011. 274 с.
36. Копытин А. Арт-терапия. СПб.: Питер, 2001. 320 с
37. Корнієнко С. К. Організація реабілітаційних заходів у центрі соціальної реабілітації дітей-інвалідів: навч.-метод. посіб. / Н. В. Коляденко. Київ : Міністерство праці та соціальної політики України, 2009. 97 с.
38. Кукуруза Г. В., Кравцова А. М., Близнюк О. О., Мохнач О. М., Болгова Л. В. Психологічна допомога та соціальний супровід батьків, у яких народилися діти з вадами психічного та фізичного розвитку. Київ: Держсоцслужба, 2008. 28 с.
39. Макаренко А. Н. Психологические особенности родительского отношения к детям с особенными потребностями. *Международный психиатрический, психотерапевтический и психоаналитический журнал*. 2017. № 1, 2 (35). С. 105-110.
40. Маланчій В.О. Команда психолого-педагогічного супроводу дитини з особливими освітніми потребами. Батьки як рівноправні члени команди. URL:
https://www.slideshare.net/Inclusive_Education_Community/multidisciplinaryteam-236825584
41. Марковская И. М. Тренинг взаимодействия родителей с детьми. СПб.: Речь, 2005. 150 с.
42. Міненко А.В. Формування здатності до саморегуляції у дошкільників з синдромом Дауна. Дис. канд. психол. наук 19.00.08 Спеціальна психологія. Київ, 2016. Інститут спеціальної педагогіки НАПН України. 236 с.
43. Мішкулинець О.О. Використання арт-терапевтичних методик в умовах інклюзивного освітнього середовища. *Психологія: теорія і практика*. Мукачево: РВВ МДУ, 2018, С.76-89.
44. Минухин С., Фишман Ч. Техники семейной терапии / Пер. с англ. А.Д. Иорданского. Москва : Независимая фирма «Класс», 2012. 304 с.

45. Миронова С.П. Робота спеціалістів дошкільного навчального закладу з родинами дітей, що мають вади психофізичного розвитку. *Вихователь-методист дошкільного закладу*. 2010. № 12. С. 62-72.
46. Мушкевич М.І. Психологічні характеристики батьків проблемних дітей. *Психологічне консультування і психотерапія*. Харків: Харківський національний ун-т ім. В.Н. Каразіна, 2018. Вип.10. С. 43-55.
47. На допомогу батькам, які мають дітей з особливими потребами: метод. рек. / І. Б. Іванова, Л. В. Борщевська, Л. В. Зіброва та ін.; *Український інститут соціальних досліджень*. К., 1999. 80 с.
48. Національна стратегія розвитку інклюзивної освіти на 2020–2030 роки. URL: <https://mon.gov.ua/ua/news/monrozrobilo-strategichni-napryami-rozvitku-inklyuzivnoyi-osviti-do-2030-roku>
49. Оклей-Проданюк О.В. Організація роботи практичного психолога з сім'ями дітей в закладах інтернатного типу. *Науково-методичний вісник*. Випуск 6. «Психологічна служба». Чернівці : Технодрук, 2008. С. 185-186.
50. Організація реабілітаційних заходів у центрі соціальної реабілітації дітей-інвалідів: навчально-методичний посібник. Київ : Міністерство праці та соціальної політики України, 2009. 97 с.
51. Островська К. О. Психологічні особливості ставлення матерів до їх здорових дітей та дітей з обмеженими можливостями. *Науковий часопис НПУ ім. М. П. Драгоманова* : збірник наукових праць. Сер. № 19. Корекційна педагогіка та спеціальна психологія; за ред. В. М. Синьова. Київ : НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2015. Вип. 29. С. 213-219.
52. Островська К. О. Психотерапевтична робота з батьками дітей з особливими потребами з використанням короткотермінової терапії, зосередженої на вирішенні BSFT. *Науковий часопис НПУ ім. М. П. Драгоманова*: збірник наукових праць. 2017. № 1 (5). С. 5-15.
53. Панок В. Основи практичної психології: Підручник / Панок В., Титаренко Т., Чепелева Н. та ін. Київ : Либідь, 1999. 536 с.

54. Про затвердження Примірного положення про команду психолого-педагогічного супроводу дитини з особливими освітніми потребами в закладі загальної середньої та дошкільної освіти: Наказ Міністерства освіти і науки України № 609 від 08 червня 2018 року. URL : <https://mon.gov.ua/ua/npa/pro-zatverdzhennya-primirnogo-polozhennya-pro-komandu-psihologo-pedagogichnogo-suprovodu-ditini-z-osoblivimi-osvitnimi-potrebami-v-zakladi-zagalnoyi-serednoyi-ta-doshkilnoyi-osviti>
55. Про світ дітей з особливими потребами: порадник керівникам освітніх установ, вчителям, вихователям дошкільних закладів, шкіл-інтернатів, батькам щодо роботи з дітьми з порушеннями психофізичного розвитку / В. І. Шнайдер. — Кам'янець-Подільський: Абетка-Нова, 2003. — 140 с.
56. Прокопенко О.А. Особливості психологічного супроводу сімей, що виховують дитину з порушеннями слуху. *Актуальні питання корекційної освіти* / за ред. В.М. Синьова, О.В. Гаврилова. Кам'янець-Подільський : Медобори-2006, 2015. Вип. 5. С. 251-261.
57. Прокопчук С.М. «Школа життєвої компетентності» для батьків дітей з особливими потребами. URL : http://navigator.rv.ua/index.php?option=com_content&task
58. Радченко М. І. Адаптаційні можливості батьків дітей з особливими потребами та специфіка їх психокорекції. *Актуальні проблеми психології*. Київ : Главник, 2008. Том 10, ч. 8. С. 509-516.
59. Романовська Д.Д. Психологічний супровід процесу інтеграції у суспільство дітей з особливими потребами. *Психологічний та соціально-педагогічний супровід навчання і виховання «особливої дитини» у школі: метод. посібник*. Чернівці : Технодрук, 2009. С. 104-109.
60. Руденко А.В. Ігри і казки, які лікують. Книга 1. Харків : Основа, 2017. 208 с.
61. Руденко А.В. Ігри і казки, які лікують. Книга 2. Харків : Основа, 2020. 176 с.
62. Селигман М. Обычные семьи, особые дети: пер.с англ. / Селигман М., Дарлинг Р. Изд.4-е. Москва : Теревинф, 2016. 368 с.

63. Соколова Г. Емоційне вигорання як фактор ризику десоціалізації батьків, які виховують дітей із синдромом Дауна. *Pedagogy and Psychology. Science and Education a New Dimension*. 2018. С. 62-66.
64. Соловійова Т.Г. Соціально-педагогічні засади роботи з батьками дітей з особливими потребами: автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.05 ; Ін-т пробл. виховання АПН України. К., 2009. 22 с.
65. Соціальна робота з вразливими сім'ями та дітьми. У 2-х ч. Ч.2 / за ред. Т.В. Журавель, З.П. Кияниці. Київ, 2017. 352 с
66. Соціально-педагогічна робота з батьками, що виховують дітей з особливими потребами: навчально-методичний посібник / за ред. Н.В. Заверико, Т.Г. Соловійова. Запоріжжя: ПП "Тандем", 2008. 53 с.
67. Соціальний проект «Дитина з Місяця» [Електронний ресурс]. URL : [https://uk.wikipedia.org/wiki/ Соціальний_проект_«Дитина_з_Місяця»](https://uk.wikipedia.org/wiki/Соціальний_проект_«Дитина_з_Місяця»).
68. Специфіка роботи соціального гувернера з сім'ями, які мають дітей з особливими потребами: метод. рек. / Л. Т. Кобилянська (уклад.). Чернівці : ЧНУ, 2001. 38 с.
69. Стандартні правила забезпечення рівних можливостей для інвалідів: Резолюція Генеральної Асамблеї ООН № 48/96, прийнята на сорок восьмій сесії ГА ООН. К., 2003. 40 с.
70. Столярик О., Семигіна, Т. Соціальна робота із сім'ями, які виховують дітей з аутизмом: інтервенція з розвитку сильних сторін. Монографія. Таллінн: Teadmus, 2022. 188 с.
71. Сухіна І. В. Актуальні питання психологічного супроводу родини, в якій виховується дитина з інтелектуальними порушеннями. *Інновації партнерської взаємодії освіти, економіки та соціального захисту в умовах інклюзії та прагматичної реабілітації соціуму*: матеріали III міжнародної науково-практичної конференції, м. Кам'янець-Подільський, Подільський спеціальний навчально-реабілітаційний соціально-економічний коледж. Кам'янець-Подільський, 2019. С. 275-280.

72. Сухіна І. В. Родинно орієнтований підхід у контексті комплексної психолого-педагогічної допомоги дітям з аутизмом. *Освіта дітей з особливими потребами: шляхи розбудови*. 2014. № 5. С. 182-192.
73. Тарасун В.В. Поради батькам дітей з аутизмом. *Дошкільне виховання*. 2020. №6. с. 28-34.
74. Титаренко Т. Дитина з особливими потребами та її життєвий світ: напрямки психологічного консультування. Кроки до компетентності та інтеграції в суспільство: науково-методичний збірник / Ред. кол. Н. Софій (голова), І.Єрмаков (керівник авторського колективу і науковий редактор), та ін. Київ : Контекст, 2000. 336 с.
75. Ткачева В. В. К вопросу о создании системы психолого-педагогической помощи семье, воспитывающей ребенка с отклонениями в развитии. *Дефектология*. 1999. № 3. С. 30-36.
76. Ткачева В. В. Психологическое изучение семей, воспитывающих детей с отклонениями в развитии. Москва : УМК «Психология»; Московский психолого-социальный институт, 2004. С. 11-47.
77. Ткаченко Н.С. К вопросу о направлениях работы практического психолога, работающего с семьей, имеющей ребенка с отклонениями в развитии. *Развитие личности в образовательном пространстве: материалы Международного круглого стола, посвященного 10-летию факультета психологии НИУ» БелГУ»*. Белгород: ООО «Эпицентр», 2015. С. 21-25.
78. Фюр Г. «Запрещённое» горе. Об ожиданиях и горе, связанных с ребёнком, родившимся с особенностями развития. Мн. : Вараксин А. Н., 2008 84 с.
79. Химко М.Б. Психологічні особливості батьківського ставлення до дітей з аутизмом: автореф. дис. ... канд. психол. наук: 19.00.07 ; Ін-т психології ім. Г.С. Костюка НАН України. К., 2010. 21 с.
80. Хитрюк В.В., Нестерова А.А.. Преодоление стигматизации и формирование инклюзивной культуры у педагогов и родителей в процессе образовательной инклюзии детей с расстройствами аутистического спектра: монография. Минск : БГПУ, 2020. 208 с.

81. Хмизова О.В. Організація психокорекційної роботи з батьками дітей з особливими потребами як складова цілісного процесу ранньої соціальної реабілітації. *Соціальна робота в Україні: теорія і практика науково-методичний журнал*. 2011. № 3/4. С. 203-211.
82. Царькова О.В., Варіна Г.Б. Генезис трансформації почуття провини у батьків дітей з обмеженими можливостями здоров'я. *Наука і освіта*. 2018. №9-10. С.78-85.
83. Царькова О.В. Психологічна допомога батькам дітей із особливими потребами. *Медична психологія*. Харків : Харківська медична академія післядипломної освіти. 2013. Випуск 8, № 4. С. 17-20.
84. Царькова О.В., Варіна Г.Б. Системний підхід до психологічної корекції почуття провини у батьків дітей з обмеженими можливостями та функціональними розладами. *Інноваційні технології розвитку психологічних ресурсі особистості: колективна монографія / відповід. ред. Н.І. Тавровецька*. Херсон: Вид-во ФОП Вишемирський В.С., 2019. С. 329-340.
85. Шевцов А.Г. Романенко О.В., Ханзерук Л.О., Чеботарьова О.В. Сім'я і дитина в умовах інклюзивної освіти. Київ : Слово, 2013. 112 с.
86. Шульженко Д.І. Особливості психологічної роботи з емоційними станами батьків дітей з психофізичними порушеннями раннього віку. *Психологічний часопис*. 2017. №5 (9). С. 173-180.
87. Юрків Я.І. Соціально-педагогічний патронаж сімей з розумово відсталими дітьми: автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.05 ; Луган. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. Луганськ, 2009. 20 с.
88. Turnbull A.P. & Turnbull H.R. Families, professionals, and exceptionality (2nd ed.), Columbus, 1990. OH: Verrill.